

SISYFOS I LABYRINTEN

Dannelsesromanen og det Postmoderne

Johan Fjord Jensen

Forståelsens dialektik

Som Peter Bürger har sagt: Først i det øjeblik en institution igennem selvkritik overskrider sig selv, opstår muligheden for objektivt at forstå institutionen. Først når f. eks. en religion udvikler sig ud over sig selv, bliver det muligt at komme til en forståelse af det religiøse; ikke før den borgerlige familie er på vej til at opløses og andre familieformer dannes, skabes betingelserne for at erkende karakteren af denne familieform.

I opfattelsen udtrykkes en indsigt i fortolkningens dialektik, der svarer til, hvad man i en anden sammenhæng har sagt med maksimen: at en kultur kulminerer i den kultur, der overvinder den. Forståelsen af en kultur udvikles ikke i kulturen selv, men bliver til som redskab for dens overskridelse. Forståelsen er i den forstand fremadrettet, for den er led i en overvindelse af det, den omfatter med sine fortolkninger. Men den er også bagudrettet, for med fortolkningerne griber den fat i et kulturelt erfaringsstof, som svinder jo længere ud i horisonten, jo længere forståelsen skrider fremad. Forståelsen er i sin art en erindringsaktivitet, der i grebet bagud afstøder det, der begribes.

Men forståelse er selvfølgelig mere end det. F. eks. at forudsætte om parthaverne i den borgerlige familie, at de var uden enhver forståelse af familieformen, ville være at hævde om forståelsens skabende destruktionsværk, at det foregik i et fortolkningsmæssigt tomrum. De, der lever hverdagsligt fremadrettet, lever med fortolkninger, som er med til at orientere deres liv og udfoldelse, selv hvor det sker i den form for blindhed, som først blotlægges i de overskridende fortolknings selvkritik. De hverdagslige fortolkninger kan antage form af systemimmanent kritik, eller de kan omfatte forståelsesformer af ikke-kritisk og identifikatorisk art. Men uanset hvor omfattende og hvor mangeartede de er, så skiller de sig ud fra de overskridende forståelsesformers erindringsbevægelse, som først udfolder sig i det moment af udviklingen, hvor det, forståelsen omspænder med sine fortolkninger, er på vej til at afdø.

Betragtninger som disse kan udfoldes i tilknytning til fortolkninger af hele kulturer såvel som af kulturelle institutioner. At de også har gyldighed for fortolkningen af det menneskelige liv, skulle fremgå af de følgende overvejelser om dannelsesromanen og dens stilling i mødet med de overskridelser, der udtrykkes i den postmoderne kritik. Som i andre forhold fremkalder den nye kritik også i synet på dannelsesestænkningen en indsigt, som ikke umiddelbart indeholdes i denne tænkning. Men en pointe er, at dialektikken imellem den overskridende kritik og den hverdagslige erkendelse også har gyldighed for de fortolkningsformer, som udtrykkes inden for dannelsesestænkningen selv. Ja, mere end det: den udgør en egenart ved enhver fortolkning og udfolder sig i den dualistiske spaltning mellem, hvad der umiddelbart foreligger, og hvad der lader sig forstå, som fortolkningen vil overvinde.

Dannelsesstraditionen

"Dannelse" var den gang, den betød noget, noget man havde, ikke noget man forstod. Frem til 1960 var dannel-

sen en simpel, men ofte svært tilegnet forudsætning for at kunne begå sig i det borgerlige selskab. Den var der overalt og derfor ingen steder:

Dannelsen strakte sig fra den rette måde at være og tale på, over det man læste og hørte af kulturelle frembringelser, til måden at indrette sit hus og sin tilværelse på: ikke for prangende som de nyrige, heller ikke blot tunge efterligninger af fortidig storhed som hos dem med renæssancemøblerne i de små hjem; dannelsen var diskret og korrekt, men blev udfoldet med sans for det smukke og funktionelle. Man talte ganske vist ikke længere om det "sande", det "skønne" og det "gode" sådan som i 1700-tallets smagsæstetik, hvor dannelsesideen opstod. Men endnu omkring 1960 var begrebet om det "smagfulde" en betegnelse for, at man var "dannet". I trekanten mellem Det kongelige Teater, Universitetet og Frue Kirke blev dannelsens korrekthedsideal udstukket, samtidig med at andre miljøer overskred idealerne uden nødvendigvis derfor at være udannede. "Danish design" blev et af udtrykkene for dannelse og et vidnesbyrd om, at den ikke blot gjorde sig gældende som en forfaldsform af en kultur, som i 1800-tallet havde frembragt storværker, men også evnede at danne ramme om et æstetisk funktionelt liv under moderne forhold. Det smukkeste resultat af netop den form for dannelse - det Moderne som dannelse - var oprettelsen af Louisiana.

Samtidig var dannelse noget, hvormed man begrundede, at man i skolesystemet ikke kun bibrægte børn og unge færdigheder, som de umiddelbart havde brug for i deres senere erhvervsudøvelse. Under betegnelsen "almendannelse" fastholdt man endnu den gang, som man også forsøger at gøre det i dag, at skolen og opdragelsen ikke blot skulle tage vare på sådanne færdigheder, men også udvikle sans for værdier i tilværelsen, som ikke kunne begrundes ud fra praktiske hensyn; de var altså "almene" og derved fredet for påtrængende fordringer om erhvervsrelevans.

Og samtidig var dannelsen summen af alle de historiske, litterære, kunstneriske og musikalske traditioner, som faktisk fyldte skolesystemet ud, og som i den aldrig ophørte rivalitet med den del af indlæringen, der stillede sig i forhold til det praktiske livs påtrængende 'Ene', kom til at fungere som 'det Andet', man ikke måtte

glemme. Almendannelsen rakte med sit faktiske indhold af historiske og kunstneriske traditioner ud i alle dele af kulturlivet, som ikke kunne begrunde sig instrumentelt og praktisk. Men den rakte også indad mod den unge og forbandt sig her med personligheden under udvikling i en art lære om, hvorledes de ydre kulturelle værdier blev indoptaget i det opvoksende individs personlighedsstruktur. Umiddelbart havde de historisk kulturelle værdier nemlig ikke meget med personligheden at gøre: hvordan forbinde så forskelligartede fænomener som korintiske vasemalerier, eskimoernes fangstliv, Napoleons felttog, Calvins nadverlære, den anden puniske krig, Holbergs "Mascarade", Haydens "Aarstiderne" eller Willumsens "En bjergbestigerske" med personlighedslivet som sådan - ud over ved den yderst almene forestilling om, at den blotte beskæftigelse med så forskelligartede foreteelser måtte være berigende for mennesket?

Men samtidig med, at de kulturelle fænomener intet umiddelbart havde at gøre med personlighedslivet, fandt de dog vej til dette liv, og det gjorde de i den opfattelse, som bl. a. blev udtrykt i romantikkens organiske vækstlære, at dannelsen skete i en proces af bestandig udvidelse og sammentrækning. **Udvidelsen** var i skolesystemet givet i den blotte tilstedeværelse af de mangfoldige traditioner i dets lærdomsudfoldelse. I den organiske filosofi blev den udtrykt i forestillingen om, at naturen og mennesket i historien udvikler sig i en uophørlig ekspansionsproces. **Sammentrækningen** var i den samme filosofi givet som modbegreb til udvidelsen, der sikrede, at verden ikke faldt fra hinanden. I filosofien blev ideen om, at de sammenholdende kræfter bragte form til vækstkræfterne udtrykt i mange former - fra 1700-tallets patriotiske harmoniopfattelse over Goethes morfologiske lære til Steffens' filosofi om forholdet mellem den egoistiske og den moralske grunddrift i universet. At udvikle forestillinger herom udgør disse filosofiers stort anlagte projekt, som ikke blot fik universets splittede udfoldelse til at hænge sammen, men også sikrede det danske skolesystems dannelsesbestræbelser imod at gå op i fugerne.

Intet sted kommer dobbeltheden mellem udvidelse og sammentrækning dog tydeligere til udtryk end i de dannelsesromaner, som fandt vej til skolen. I deres episke form anskueliggjorde de, hvorledes mennesket på én gang

kunne udvikle sig **udad** ved at bringe sig i forhold til tilværelsens mangfoldighed og samtidig **indad** ved at indoptage mangfoldigheden i sin personlighed. Ved som et grundlæggende træk både at åbne sig imod verden, sådan som det typisk sker i den første del af romanerne, og derefter at trække sig sammen, sådan som det finder sted i anden del af deres forløb, anskueliggjorde de den dobbelte proces i den borgerlige dannelse og kom derved til at fungere som et paradigme på denne dannelse selv.

Samtidig med at dannelsesstraditionen på den måde gennemtrængte en væsentlig del af den borgerlige kulturforståelse og kom til på én gang at begrunde almindelsen i skolesystemet og udgøre dens indhold, eksisterede frem til ind i 1960'erne knap nogen forståelse heraf. Bevidstheden om dannelsesstærkningen blev først til i sammenhæng med dens faktiske opløsning, og denne bevidsthed skabtes i en hård dialog imellem traditioner, der placerede sig henholdsvis inden for og uden for traditionen, men som hver for sig havde dens opløsning som forudsætning.

I 1961 udgav Aage Henriksen dannelsesberetningen om "Den Rejsende" og førte derved den goetheske dannelsesstærkning ind i dansk debat. I perioden herefter indkredsede han og hans efterfølgere dens tradition og væsen og skabte derved en moderne dannelsesstradition, som vist savner sit sidestykke i noget andet land. Den er, undskyld mig, national, og skønt den bliver mindre fin af det, reducerer det ikke dens betydning. Man kunne tro, at hermed var dannelsesstærkningen sikret en stilling i moderne tid, der modsvarede dens stilling i 1800-tallet, men sådan opfatter jeg det ikke. Den bliver nemlig i sin moderne form til som svar på den udfordring, at dens personlighedsforståelse grundlæggende anfægtes igennem modernismen som litterærhistorisk bevægelse og af de kræfter i samfundet, den forsøger at fortolke. Modernismens dekonstruktioner udgør den udtrykkelige forudsætning for en del af Aage Henriksens opgør og den udfordring, som også flere af hans efterfølgere har søgt at 'komme over'. I langt højere grad udgør de imidlertid den **indirekte** forudsætning, i den forstand at opgøret slet ikke ville kunne være blevet til, hvis ikke det havde haft splittelsen i det moderne liv som personlighedsmæssig og historisk forudsætning. Den udgør, frem-

går det herved, det tavst 'Tredje' bag dannelses-tænkningens formulerede 'Andet', også selv om dette Andet i skolesystemet kom til at fremstå som svar på det praktiske livs 'Ene'.

Indefra udvikles altså i en historisk situation, hvor dannelses-tænkningen rammes af en radikal anfægtelse, en bevidsthed om tænkningens tradition og egenart, som ikke eksisterede, dengang traditionen blot fungerede. Dette træk bliver endnu tydeligere, da dannelses-traditionen omkring 1970 rammes af den ydre kritik, der udfoldedes i tilknytning til studenteroprøret. Hvor 'indefra-kritikken' bestræbte sig på at **rekonstruere** traditionen, søgte den ydre kritik at **dekonstruere** den, og det gjorde den ved i første omgang at forholde sig til dannelses-tænkningens institutioner, det højere skolesystem og universiteterne. Ved kritikken af institutionernes funktions-måde ramtes dannelses-tænkningen i sit legitimeringsgrund-lag og sit indhold. Samtidig med at kritikken anfægtede sammentrækningskraften i tænkningens personlighedsmodel og fremførte en anden socialisationsopfattelse som grund-lag for skolens udfoldelse, anfægtede den også dannelses-tænkningens stofflige indhold: hele det ophobede lærestof forekom temmelig uvedkommende for de lag og klasser, der nu befolkede skolesystemet. Det almene viste sig her- under at være ikke slet så alment som forudsat, men snævert knyttet til privilegerede lag og klassers kultur- forståelse og eksistensforudsætninger.

Dannelses-traditionen og det Postmoderne

Imellem de to opgørstraditioner, hvoraf den ene rykkede dannelses-traditionen frem i synsfeltet, mens den anden tvang den ud af feltet, samtidig med at den gjorde den synlig på en ny måde, udviklede der sig i 70erne en nok som bekendt historisk polemik. Den kunne synes af-sluttet og ville også være det, hvis ikke et nyt histo-risk opbrud rykkede problemer, som stod centralt i dan-nelses-tænkningen og opgøret, frem i brændpunktet for den historiske debat. Det interessante og specielle i det opgør, der for øjeblikket finder sted under samlebegrebet det Postmoderne, er, at det ikke blot anfægter grundla-

get for den restaurative dannelses-tænkning, men også grundlaget for den kritik, som retter sig imod dannelses-tænkningens tradition. Det viser sig herved, at det, der så ud som brudlinjer imellem to traditioner (og også var det), samtidig indgår i helhedsdannelser, som netop er dem, der stilles under kritik af den nye tænkeform.

Disse helhedsdannelser er af Jean-François Lyotard blevet opfattet som "store fortællinger", der i 1800-tal- let og frem til i dag har virket som legitimeringsformer for samfundets vidensudfoldelse. I sin bog "La condi- tion postmoderne" fra 1979 (da. ov. 1983, hvorfra citeres) udskiller han to fortællinger. Den første har hele "menne- skeheden som frihedens helt". I den bliver folket legiti- mitetens grund, som staten, politikken, de videnskabelige og opdragelsesmæssige udfoldelser har som deres yderste begrundelse. Det bevægelsesprincip, som driver dens for- tælling fremad, er historien om folkets "frigørelse fra alt det, der forhindrer det i at regere over sig selv". Med fortællingen som grundlag legitimeres udsagn, der henhører under det retfærdige ("Karthago bør ødelæg- ges"), mere end udsagn der henhører under det sande ("Jorden drejer rundt om solen").

Den anden fortælling knytter Lyotard til oprettelsen af universitetet i Berlin i 1810, altså det universitet der havde dannelsesfilosofien som forudsætning og indhold. I den stilles videnskaben fri af den første fortællings retfærdige formål, men genforener sig alligevel med så- danne formål, og det sker i Humboldts forestilling om, at videnskaben skal tjene til "nationens åndelige og mo- ralske dannelse". I begrebet om "Bildung" sammenføjes det sande og retfærdige og ophæves konflikten mellem de to legitimeringsformer; det sker ved påkaldelse af en Ånd, som hos Fichte også kaldes Livet. Ikke folket, men den spekulative ånd udgør legitimitetens grund. Ved at forstå de ellers udskilte vidensformer som led i ån- dens tilblivelse og menneskets dannelse som led i til- blivelsen fremkaldes en enhed i det splittede.

Det er Lyotards pointe, at de former for syntese- dannelse, som udtrykkes i de to legitimeringstraditioner, har udspillet deres rolle og i dag må udskiftes med mindre syntesesøgende legitimeringsformer. Jeg skal ikke opholde mig ved hans argumenter herfor, men blot hen- vise til, at de to traditioner udgør en art urformer for de traditioner, som har ligget i konflikt med hin-

anden i den moderne dannelsesdebat. I Lyotards opgør ses de som sideordnede legitimeringsformer, som udviklingen har ladet bag sig. Om dannelsesstænkningens konkrete form har han derimod ikke meget at sige, og om dannelsesromanerne slet intet.

Det betyder imidlertid ikke, at opgøret ikke også berører, hvad der kommer til udtryk i disse romaners udvikling og problemer. Samtidig med, at det moderne opgør sjældent og sparsomt forholder sig til de genre-mæssige problemer, betegner den moderne romans faktiske udvikling såvel som den kritik, der iøvrigt udtrykkes i det postmoderne opgør, en radikal anfægtelse af dannelsesromanens menneskesyn. Når jeg i det følgende tager mit udgangspunkt i en genre, som på mange måder også efter min opfattelse har udspillet sin rolle, er det ikke for at genindsætte den i en moderne tid, men for ved en betragtning af fortolkningsformerne i romanerne at komme til en forståelse af fortolkningsformer, som det moderne opgør mere alment anfægter.

Hvad er en dannelsesroman?

En dannelsesroman er en roman om en mands eller kvindes ('heltens') udvikling fra en situation, umiddelbart før helten 'træder ind i verden' frem imod en tilstand, hvori han har afklaret sit forhold til verden. At han har det, viser sig ved, at han efter en periode med kriser og konflikter når frem til den form for selvindsigt, at han nu forstår mønsteret i sit liv og sin fremtidige rolle i livet. I selvindsigten vinder helten den identitet, han under det hidtidige forløb har savnet, og igennem identiteten opnår han ikke blot at forstå sammenhængen i sit hidtidige liv, men også sin sammenhæng med de sociale helheder, han indgår i.

En dannelsesroman er altså en roman, hvori en identitet tilvejebringes, og det hvad enten den 'optimistisk' slutter i et grundlag, som er i overensstemmelse med heltens natur og forudsætninger, eller den 'pessimistisk' udtrykker en erkendelse af, at de værdier, han hidtil har levet på, ikke er bæredygtige og må afskrives. Identitet omfatter alle former for selvindsigt, der ved den bagudrettede tolkning af livsforløbet samler sig til et grundlag, som en fremtidig eksistens kan udfolde sig ud fra.

Efter gængs anskuelse opstod dannelsesromanerne

omkring 1800 i Tyskland i sammenhæng med nyhumanismens organiske verdensforståelse; det første storværk i genren, Goethes "Wilhelm Meisters Lehrjahre", blev samtidig det store forbillede for en stor del af de senere dannelsesromaner. Til forståelsen hører også, at traditionen fra Tyskland forplantede sig til især Danmark, men således at den i slutningen af århundredet udviklede sig ind i en art krise, der havde at gøre med, at heltene i romanerne ikke med samme selvfølgelighed som før kunne udfolde sig ud af en væsenskerne og ikke med samme selvfølgelighed optage den omgivende virkelighed i sig. Som denne virkelighed mere og mere artede sig som splittet og opløst i modstridende interesser, kom også personligheden til det. Dannelsen antog under indtryk heraf mere form af en afskrivning af de ideale forestillinger, helten havde gjort sig om verden og sig selv, end en fuldbyrkelse af det organiske grundlag i hans egen natur.

Til forståelsen hører da også, at dannelsesstraditionen i løbet af 1900-tallet gradvis udtømmer sine genre-mæssige muligheder og i moderne tid helt har udspillet sin rolle. Dens eget sammenbrud viser sig bl. a. ved et 'sammenbrud' for det kronologiske fortælleprincip. Genren forskyder sig herunder fra at være beretningen om et individ i udvikling i forhold til en strukturerbar virkelighed til at blive beretningen om individets selvudfoldede fortolkning af denne virkelighed. Bevidsthedslivet frigør sig fra den 'virkelighed', det har som sit indhold, og det gør det i en proces, der efterhånden fører til spørgsmålet, om virkeligheden og dermed også bevidstheden eksisterer i den form, som var forudsat i den klassiske dannelsesroman.

Det postmoderne opbrud kan ses som et yderste udtryk for opløsningen af de henvisningsrelationer, som var forudsat i dannelsesromanens tradition. Mens romanen i hele sin struktur orienterede sig frem imod den identitet, der fremkom ved skildringen og fortolkningen af et helt livsforløb, så betvivles i de moderne romaner og i den tænkning, der knyttes sig til dem, selve forestillingen om identitet overhovedet. De mange romaner og tilkendegivelser er selvfølgelig yderst forskellige, bl. a. i den forstand, at de hver for sig afviser at være andet end parthaver i en tilstand, og at udsagn om tilstanden næsten ikke

kan undgå at blive udtrykt i syntesedannelser som dem, de gør op med.

Men når en Søren Ulrik Thomsen i "Mit Lys brænder" skriver, at -

"Enhver forestilling om "Mennesket" og dets "Liv", fører for mig at se lige lukt ind i en umenneskelig livløshed, sætter selve det konkret levede liv som **fravær**, for det liv og sprog vi lever og taler lige her og nu, reduceres til at være underordnet og vidne om en fraværende Egentlighed" -

- Eller når en Jean Baudrillard ud fra andre forudsætninger kan skrive om massen ("I de tavse flertals skygge", i "Implosion og forførelse", Kbh. 1984):

"Masserne er ikke længere en instans, der kan henvises til ligesom klassen eller folket i sin tid. Tilbagetrukne i deres tavshed, er de ikke længere **subjekt** (selv ikke for historien): derfor kan de ikke længere have fortalere, ledere, repræsentanter, gennemgå det politiske "spejlstadium" eller de imaginære identifikationscyklus. - Man vil kunne se, hvilken styrkeposition, dette medfører: da de ikke længere er subjekt, **kan de ikke længere blive fremmedgjorte**, og dette hverken i deres eget sprog (de har intet) eller i noget som helst andet, som ville foregive at tale for dem. Slut med de revolutionære håb, thi disse har altid spekuleret i muligheden for, at masserne såvel som den proletariske klasse skulle negere sig selv som sådan. - Men massen er ikke et sted for negation eller eksplosion; det er et sted for opslugning og implosion." -

- Ja, så forholder de to yderst forskellige indlæg sig ikke blot til de to legitimeringstraditioner, Lyotard talte om; de gør det ud fra en beslægtet forudsætning: at det er meningsløst at hævde om livet eller folket, at det er andet, end hvad det fremtræder som. At udskille et **væsen** eller en dybere **mening** under historien eller enkeltlivets **fremtrædelsesformer** fører lukt ind i livløsheden eller til historiske illusioner. Den dualisme i de to traditioner, der forudsætter "en fraværende Egentlighed" som grundlag for frigørelsen af mennesket eller fol-

ket, afvises. Igennem afvisningen heraf åbnes op for en ny form for nærvær i det personlige, måske endog i det politiske.

Det er om denne dualisme, jeg vil skrive i det følgende. Det vil jeg gøre ved at beskrive, hvordan den dels giver sig tilkende i den traditionelle dannelsesroman, dels bliver et problem i et moderne forfatterskab, der som Hans-Jørgen Nielsens gør op med dualismen, samtidig med at det ikke kan komme fri af den, dels endelig viser hen til en konflikt i en hvilken som helst fortolkning, idet den udgør selve fortolkningens indhold.

Dualismen i dannelsesromanen

Dualismen viser sig i dannelsesromanerne ved det træk, at verden ikke er, hvad den giver sig ud for at være. De forudsætter om det livsforløb, der skildres, at fortolkningen af dets mening ikke kan udledes af den umiddelbare eksistens, sådan som den foreligger for dannelseshelten, moment for moment under hans eller hendes udvikling. Meningen træder først frem ved en anskuelse og fortolkning af livsforløbet som helhed. Hvad verden tager sig ud som for helten i den fremadskuende livsproces, svarer ikke til, hvad verden viser sig at være, når processen er gennemløbet til sit erkendelsesmæssige resultat. Bag fremtrædelsen gemmer sig et væsen.

Ved deres dualisme bidrager dannelsesromanerne med deres små fortællinger til frigørelsestænkningens store, og det gør de bl. a. igennem en karakteristisk dobbeltstruktur, som langt hen svarer til den udvidende og sammentrækkende bevægelse i dannelsesstænkningen. Dobbeltstrukturen giver sig tilkende allerede i den klassiske dannelsesroman hos Goethe, idet Wilhelm Meister møder de symbolske agenter for sin dannelse **to** gange, en første gang hvor deres betydning ikke forstås af ham, der derved stilles forudsætningsløs 'frit' i dannelsesbevægelsen, og en anden gang, hvor deres betydning afsløres. I dansk sammenhæng udtrykkes dobbeltstrukturen allerede hos Oehlenschläger i hans to dannelsesromaner 'Alad-

din" og "Vaulundurs Saga", de første dannelsesberetninger i dansk litteratur. Den viser sig her i det forhold, at helten gennemløber to hovedforløb, et første hvor det genimæssige grundlag for hans udvikling kommer til udtryk, og en anden bevægelse hvori grundlaget prøves og lutres. Tydeligere endnu udtrykkes dobbeltstrukturen i Goldschmidts dannelsesromaner i forestillingen om, at mennesket indhentes af sine gerninger, og at det led for led - gerning for gerning - må sone de fejltagelser, som dets første møde med verden resulterede i. Og samme bevægelse møder os endelig i Pontoppidans "Lykke-Per" i dobbeltheden af ydre opstigning og indre forarmelse, som i slutningen af romanen omvendes, så Per må gøre sit liv om i en eksistentiel gentagelse.

I en mere omfattende forstand viser dobbeltstrukturen og det dualistiske virkelighedssyn sig som en dobbeltbevidsthed i alle dannelsesromaner. I alle romaner udfoldes én bevidsthed igennem heltens begrænsede og ikke-overskuende fortolkninger. Og i alle romaner træder en anden bevidsthed frem, ved at livsforløbet foreligger og fremstilles og fortolkes som en livshelhed. Det er om denne dobbeltbevidsthed, Karen Blixen har udtalt sig i sin nok som bekendte myte om manden, der kaldtes ud i nat-ten, hvor han snublende flakkede rundt, indtil han om morgenen vendte hjem og til sin forundring opdagede, at hans forvirrede vandring havde tegnet en figur, en stork. Dobbeltbevidstheden giver sig imidlertid ikke kun tilkende i modsætningen mellem vandringens forvirring og morgenens forundrede opdagelse. Den er uudsletteligt indeholdt i den modsætning, der viser sig, når et liv, der er levet forlæns, bliver fortolket baglæns som en livshelhed, når det overhovedet fortolkes.

Samtidig med, at den klassiske dannelsesroman kronologisk beretter om et livsforløb, er beretningen opbygget ud fra et arkimedisk punkt, det centralperspektiviske, der gør det muligt at forstå livsforløbet som en helhed. Selvom 'punktet' ikke behøver at være forfatteren bevidst eller kendt på forhånd - det udgør jo selve erkendelsesinteressen under det, han skriver - udsender det 'sine' fortolkninger ind over hele forløbet og driver det sammen til en meningshelhed, ja udgør selve 'meningen' i det, det beskrives. Det udgør den katalysator, der tilsyneladende ikke selv er aktiv i bevidsthedens kemiske processer, men som alligevel driver den fremad

og frem mod dens resultat i fortolkningen.

Der er imidlertid det bemærkelsesværdige ved dualismen i dannelsesromanens spaltning mellem fremtrædelse og væsen, at den ikke helt svarer til de erkendelsesinteresser, der driver dannelsesberetningerne frem. Dannelsesromanen giver sig ud for at handle om et menneskes udvikling fra en tilstand umiddelbart før det træder ind i verden frem til en tilstand, hvor det i en eller anden forstand har afklaret sit forhold til sig selv og verden. Men reelt handler den om en senere tilstands problemer, hvor netop den identitet og pagt med samfundet, mennesket etablerede, igen er under opbrud.

Dannelsesromanen skrives aldrig midt i den proces, den omhandler. Logisk set udelukkes det af erindringsformen, der må have et liv at fortolke for at kunne fremstille en mening med livet. Og psykologisk set udelukkes det af behovene under livets første sporskifte. Frigørelsen finder her ikke sted igennem indsigtsfuld erindring og ved overskuende fortolkning af det grundlag, barnet og den unge hidtil har levet sit liv på. Den er i den livsfase brutalt fremadrettet, og først da resultatet af denne proces igen anfægtes i livets andet eller tredje sporskifte, melder dannelsesromanens erindringsoverskuende fortolkninger sig som kunstnerisk form; det er nemlig ikke længere en uden for individet stående skæbnevirkelighed, men individets egne hidtidige fortolkninger, det nu har fået som problem. Den ansvarlighed, som det første sporskifte udmunder i, og som udtrykker sig i, at mennesket tilvejebringer en identitetsgivende fortolkning af sit liv, medfører, at det i det andet sporskifte er individet selv, der udgør udfordringen, og det er denne udfordring, dannelsesromanerne i den klassiske og moderne tradition tager sig på at løse.

Dannelsesromaner foregiver at handle om de 20-åriges problemer. Men forfattere skriver ikke dannelsesromaner, når de befinder sig i 20'erne. De skriver dem først i årene op til og omkring deres fyrretyvende år. Goethe var 28 år, da han påbegyndte "Wilhelm Meisters theatralische Sendung" og 42-47 år, da han omskrev den til en dannelsesroman. Paludan-Müller var 33-40 år ved udsendelsen af "Adam Homo", Goldschmidt 34-38 og 44 ved udsendelsen af henholdsvis "Hjemløs" og "Arvingen", H. E.

Schack 37 ved udsendelsen af "Phantasterne", Schandorph 45 ved "Thomas Fris's Historie", Topsøe 35 ved "Jason med det gyldne Skind", J. P. Jacobsen 33 ved "Niels Lyhne", Pontoppidan 41-47 ved "Lykke-Per", Jakob Knudsen 44 ved "Gjæring-Afklaring", Nexø 37-41 ved "Pelle Erobreren", Paludan 36-37 ved "Jørgen Stein", og Thomas Mann var 37, da han startede og 49, da han udgav "Der Zauberberg". Og Tage Skou-Hansen, den sent skrivende, udgav den eksistentielle kamproman "De nøgne træer", da han var 32 år; da han fortsatte den som dannelsesromanen om Holger Mikkelsen, var han 46 år. Og da han havde ført ham frem over strengen til det sporskifte, der betegnede overgangen til hans nye eksistens, kunne han ikke bruge skikkelsen mere; han var skrevet ud på den og vil være det frem til det eventuelt nye og måske sidste sporskifte.

Kun Oehlenschläger var 26, da han udgav sine dannelsesberetninger om "Aladdin" og "Vaulundurs Saga". Men netop det problem, at være udstyret med hele grundlaget for dannelsen uden at have udviklet sig igennem den, handler beretningerne om; og de bekræfter således i den geniale undtagelse, at dannelsesromaner skrives i den alder, hvor det mønster, som romanerne udmunder i, igen er ved at blive brudt op. Bagved det synlige i livsforløbet, som det foreligger, har dannelsesromanerne en usynlig og nærværende konflikt at virke på, en uro om bæredygtigheden af netop det grundlag, de udmunder i, hvis da ikke uroen kommer til syne som det eksistentielle resultat af hele dannelsesprocessen.

Der finder ved alt dette en meningstilskrivning sted, som sammenføjer alle led i livsforløbet til en helhed. Denne helhed udtrykkes igennem det organiske kunstværks helhed som mere-ænd-summen-af-alle-kunstværkets-enkelt-elementer og udskiller sig som meningen i livsforløbets helhed, dets mere-ænd-summen-af-alle-livsforløbets-enkelt-momenter. Den dualisme imellem fremtræden og væsen, der udtrykkes i kunstværkets dobbeltstruktur, er samtidig den helhed, der giver sig tilkende som kunstværkets og livsforløbets mening og har altså som forudsætning, at forløbet anskues som en helhed, der er nået frem til et resultat. Meningen er, samtidig med at den ud fra det arkimediske punkt tilskrives livsforløbet, ikke en vilkårlig påstand om dette; den er indeholdt i det faktum, at forløbet foreligger som en relativt afsluttet

helhed, der lader sig fortolke som en helhed, og som ved at blive fortolket som en helhed leder frem til, at det, der ikke forstås som del af helheden, derved afslører sig som fremtrædelse.

"Dengang postmodernismen vistnok kom til Danmark uden at vide det"

Skal man studere dannelsesstænkningens problemer i grænseområdet til den postmoderne kritik, kan man tage sit udgangspunkt dér, hvor den i en vis forstand er fraværende, hvor enhver forestilling om livsoverskuende identitetsdannelser er udslettet og opløst i åbne spil uden centrum. Man kan imidlertid også studere problemerne dér, hvor dannelsesprojektet endnu er levende, men hvor det dog udløser svar, som ikke ville blive givet i dannelsesromanernes klassiske eller moderne identitetstradition. Det er, hvad jeg har valgt at gøre, ved nemlig at betragte dannelsesproblemet, sådan som det afvises, men dog gør sig gældende, men igen afvises og så dog alligevel er nærværende i Hans-Jørgen Nielsens forfatter-skab.

Om sine egne bedrifter fra "dengang postmodernismen vistnok kom til Danmark uden at vide det" har Hans-Jørgen Nielsen fornylig udtalt ("Kritik" 75/76, 1986), at det afgørende i dem var afvisningen af "centralperspektiviske opfattelser af subjektet, samfundet, historien. Det er altså en accept af den aperspektiviske bevægelsesfrihed, der så opstår, men som af den tidligere modernisme i det højeste er blevet begrædt som tragisk splittelse, virkelighedstab. For os er det virkelighedsrobring. Et endeligt farvel til metafysikken".

Dette farvel til metafysikken og erobringstoget over for virkeligheden selv indledte Hans-Jørgen Nielsen allerede i 1963, da han introducerede de japanske Haiku-digte og i deres tradition blev betaget af deres "komplette mangel på dogmatik, teologi og systemmageri af enhver art" (citeret fra 1973-udgaven). Verden forelå her som fragmentarisk, usammenhængende og bestandigt overrumplende. Men fremfor at begræde tabet af "verdens

og værens fundamentale mangel på 'mening' som tragisk eller fortvivlet, oplevedes det som "befrielse, frihed, glæde. Meningsløshed eksisterer kun i modsætning til en samtidig tro på en mulig og ønskværdig mening. Og det er netop sådanne dualismer, som zen hævder at være en erfaringsmæssig ophævelse af./ Verden er her hverken meningsløs eller meningsfuld. Verden er her."

Et af de interessante træk i Hans-Jørgen Nielsens datidige kritik er, at den til forskel fra den senere kritik udtrykker sig som et direkte opgør med dannelses-tænkningen. Hvad han skriver, forstår han selv i "'Nielsen' og den hvide verden" (1968) som udtryk for den "post-individualistiske betragtningsmåde", som da var på vej. Denne betragtningsmåde kommer til udtryk i opfattelsen af den enkeltes tilværelse som spil. Normalt er mennesket uvidende om spilkarakteren af sin udfoldelse, der derved bliver udtryk for en art forfalskning. Men i eksistentielle situationer drives det ud i spørgsmål som "hvad er det egentlig, jeg foretager mig, og hvorfor i alverden foretager jeg mig netop det?". Det bliver herved en outsider i forhold til sit eget liv, sådan som den modernistiske digtning i en mere omfattende forstand har været det, og sådan som hippiekulturen bevidst har valgt at være det ved helt at stille sig uden for spillet. Hans-Jørgen Nielsen afviser begge holdninger. "I det øjeblik", skriver han, "jeg accepterer mig selv som involveret i en række spilsituationer, dvs. som et 'aperspektivisk' rollespektrum snarere end en fast 'perspektivisk' personlighed, og indser at det er min eneste virkelighed, ophører jeg med at være outsider og oplever en ny og dyrebare frihed".

I begrebet om det aperspektiviske udtrykker Hans-Jørgen Nielsen mest skarpt sit opgør med, hvad han kalder "den individualistiske model", der siden renæssancen har opfattet mennesket som autonomt subjekt. "Billedlig talt", skriver han, "er der tale om en bevægelse fra vertikalitet til horisontalitet. Og forstillingen om det 'hele' subjekt er i dette perspektiv endnu et levn fra vertikaliteten, som blot er blevet fastholdt længere end de øvrige./ (...) Den historiske proces er nu så fremskreden, at begrebet 'individualitet' gennemskues som en falsk rest fra vertikaliteten./ Horisontalitet er blevet et accepteret vilkår./ Og hvis forestillingen om et 'jeg' herefter skal fastholdes, må dette jeg fortolkes

som noget multiplicérbart. Jeg er - som Heissenbüttel er inde på - ikke mere jeg, men en hel række jeg'er. Jeget er et rollespektrum, og individualismen afløses således af en **attituderelativisme**."

"Fodboldenglen": Minotaurus eller Ikaros?

"Jeg gider ikke betragte mig selv historisk", skrev Hans-Jørgen Nielsen i 1968 som indledning til essaysamlingen "'Nielsen' og den hvide verden", hans attituderelativistiske manifest; han var på det tidspunkt i midten af tyverne. 10 år senere gad han. Nået frem til den klassiske alder for dannelsesromaner og på vej ind i sit livs andet eller tredje sporskifte påtog han sig den besværlige opgave at anskue sig selv historisk, og han fandt da, at hvad han anskuede i sin egen lille historie, ikke lod sig udlede af de forestillinger, han i mellemtiden havde dannet sig om udviklingen i den store. Han gad nok, han kunne slet ikke lade være; dermed gav han sig et projekt i vold som dem, dannelsesromaner i den klassiske tid blev skrevet på. Men kom der også en dannelsesroman ud af anstrengelserne?

Det gjorde der ikke, hvis man ved dannelsesroman forstår en roman, der i en kronologisk form beretter om et udviklingsforløb frem mod et resultat. I "Fodboldenglen" fortættes en hel udvikling til dens resultat, det sammenbrud, som fandt sted et halvt år forud for handlingens begyndelse. Dannelsen finder i romanen ikke sted som et fremadskridende forløb over en lang periode, men i den erkendelsesproces, som hovedpersonen Frands gennemløber, da han i stedet for at oversætte den politiske beretning om ledetråden i Italiens politiske udvikling skriver sig bagud i sit eget liv og herunder rekonstruerer ledetråden i dette liv. Hvis altså en sådan findes? Det er om det romanen handler.

I den bagudvendte erindringsbevægelse gentager romanen altså dannelsesromanens ene bevægelse. Men den gør det, uden at det arkimediske punkt for erindringerne er givet som andet end bevidstheden om det sammenbrud, der sætter erkendelsesbevægelsen igang. Og gør det, uden at en kronologisk modbevægelse bliver synlig

i romanen. Samtidig med, at altså den erindringsbevægelse, der skulle give sammenhold til fortolkningen af livsforløbet, gør sig gældende som det kompositoriske princip i romanen, viser den sig at være uden den sammenhæng, som i den klassiske roman ville have gjort det muligt at berette dens forløb og udvikling i en kronologisk form. Usikkerheden om bæredygtigheden af den identitet og det livsgrundlag, som de traditionelle romaner udvikler sig frem imod, er i "Fodboldenglen" blevet til en altbemægtigende sammenbrudserkendelse, som helt river det grundlag op, dannelsesromanerne og Hans-Jørgen Nielsens egen udvikling i 70'erne var resulteret i. "Fodboldenglen" starter, hvor traditionelle dannelsesromaner slutter, ja mere end det: dens problem er, at sådanne 'slutninger' er så centralperspektiviske, at de kun kan resultere i fald, spaltninger og nederlag, som Frands' egen udvikling demonstrerer.

Fredric Jameson har i sin kritiske analyse af postmodernismen i "Post-modernismen og den sene kapitalismes kulturelle logik" ("Kultur og klasse" 51, 1985) forbundet, hvad han kalder "følelsens bortsvinden" med bortfaldet af de højmodernistiske tematikker tid og tidslighed; konsekvensen heraf har ifølge Jameson været en fragmentarisering af bevidsthedslivet. Men med aftemporaliseringen opløses også muligheden for identitetsdannelse. Identitet er i sig selv en virkning af en tidslig forening af fortid og fremtid med den nutid, der foreligger for én. "Hvis subjektet", skriver han, "har mistet sin identitet, dvs. sin evne til at fastholde tiden og at organisere sin fortid og fremtid i en sammenhængende erfaring, så er det svært at se hvordan et sådant subjekts kulturelle produkter skulle blive andet end "en bunke fragmenter" og en praksis af det vilkårligt heterogene, fragmentariske og tilfældige".

Dannelsesprojektet i "Fodboldenglen" er, kunne man i forlængelse heraf sige, at organisere en fortid og fremtid i en sammenhængende erfaring til den identitet, helten har mistet. Det sker i en erindringsbevægelse, der fører ham ind over det traumatiske sammenbrud og tilbage til erkendelser, der griber forud for barndommen til hans sammenhæng med det moderlige. I et dannelsesmæssigt perspektiv er der imidlertid det ejendommelige ved den rekonstruktive bevægelse i romanen, at erindringstab og den dermed sammenhængende identitetsløs-

hed ikke ses som resultat af en eksistens som den, Jameson gør op med, men af dens modsætning: den altfor perspektiviske. Rekonstruktionen følger derfor ikke de centralperspektiviske regler og udfolder sig ikke i en tidsfølge, der klart udskiller en fortid i forhold til en fremtid efter nutiden. Den udfolder sig efter associative regler og ved strømme, der bryder igennem diget dér, hvor det er svagest, i en bevægelse som Hans-Jørgen Nielsen selv har anskueliggjort i billedet af en labyrint.

I sin bog om "Bissen og Dullen" (1984) har Poul Behrendt givet en fortolkning af det labyrintiske, der fører langt ind i "Fodboldenglen"s forestillingsverden, men endnu længere ind i Behrendts egen dannelsesverden. Af flere grunde vil jeg opholde mig ved hans fortolkning. Dels siger den noget væsentligt om Hans-Jørgen Nielsens roman. Dels viser den, hvori modsætningen mellem den og dannelsesstænkningen trods alt består.

Imellem de to dannelsesberetninger, "Fodboldenglen"s og "Bissen og Dullen"s, består der påfaldende ligheder, der ville have været endnu mere påfaldende, hvis ikke den sidste havde været skrevet med den første som tekstligt forlæg og måske kompositorisk forbillede. Begge er de opbygget i spillet mellem fortolkningssammenbrud og de labyrintiske forsøg på at skabe overblik og veje ud af sammenbruddet. Begge rekonstruerer de historier, der fører de selvanalyserende ad omveje og rundt om hjørner, de ikke kan overskue fra det punkt, hvorfra analysen foretages, indad og bagud i den individuelle historie til erkendelser af dens oprindelse. Hos begge sker tilbageføringen til den lille histories oprindelse i opgør med den store historie, de har været omgivet af. Og begge genopretter herunder kvindelige livssammenhænge, som er blevet destrueret under de politiske erkendelsesformers herrevælde i det opgør, som de fra hver sit standpunkt - inden for og uden for det politiske - gennemfører. Begge romaner slutter i blotlæggelsen af situationer, der sætte erkendelsesskredet igang. "Fodboldenglen" ved afsløringen af den scene, som udløste sammenbruddet. I "Bissen og Dullen" ved, at netop den scene ses som billede på den Minotaurus, der måtte dræbes for at helten kunne frelses. I begge tilfælde føres vi altså igennem bevægelsen ind imod et centrum. Men er det det samme i begge 'romaner'? Og er centret der overhovedet?

Minotaurus var i den græske mytologi det tyreagtige uhyre, der inderst inde i labyrinten ventede på at tilintetgøre Theseus, sådan som det årligt tilintetgjorde syv unge kvinder og syv unge mænd. I myten overvinder Theseus uhyret, for han har forbundet sig med den labyrintiske hules indgang med Ariadnetråden, den berømteste ledetråd af alle, så han samtidig med at han bevæger sig ind skaffer sig mulighed for at vende tilbage. I Behrendts fortolkning af "Foldboldenglen" optræder dog ikke én, men to tråde: dels den ledetråd, der står anført i titlen på det nymarxistiske værk om den politiske udvikling i Italien, dels den navlestreng, der igennem de labyrintiske afsøgninger forbinder ham med hans egen oprindelse og de moderlige sammenhænge i denne.

Labyrinten bliver i den forstand at forstå som det rum, den individuelle dannelse finder sted i, og selve dannelsen som den ikke-genvej, der i møjsommelige fremstød, ad omveje og på tværs af, hvad den politiske ledetråds ligelinjede erkendelse foreskriver, leder frem til centret. Det centrum der udtrykker, hvad de dannelsesmæssige bestræbelser retter sig imod, samtidig med at det rummer det uhyre, der må nedkæmpes for at dannelsen kan finde sted. Ved den dobbelte opgave i det indre at nedkæmpe det udspaltet mandlige og forbinde sig med det oprindeligt kvindelige finder Frands sin oprindelse og sit ståsted og kan da med Ariadnetråden som vejviser begive sig tilbage til udgangen med den genoprettede identitet og fornære bevidsthed.

Men om labyrinten fortælles også andre historier. En af dem handler om den, der skabte labyrinten, Dædalos, og om hans søn Ikaros, der forsøgte at undslippe labyrinten og i befrielsens overmod fløj op imod solen, så tæt at hans voksvinger brændte, og han styrtede i havet. Om den labyrint og om Ikaros' himmelflugt har Hans-Jørgen Nielsen skrevet et stort essay: "Mellem spejl og labyrint: Et forsøg" ("Information", 23.1.1985). Forsøget går bl. a. ud på at tegne omridset af et forestillingsmønster i vesterlandenes tænkning og æstetik, der melder sig i "epoker, hvor den såkaldte virkelighed er blevet en yderst gyngende grund". Spejlene viser her ikke som i klassicismens og realismens tidsaldrer hen til store ideer og en genkendelig virkelighed. De er i stedet et billede på vilkåret for erkendelsen, når orienteringsev-

nen svigter, og mennesket udfolder sig, som var det hensat i en labyrint af uoverskuelige gange og rum. Mens eksistensen mellem spejl og labyrint i perioder som barokkens og den tragiske højmodernisme bliver udtryk for et vilkår, som kunstneren forsøger at flygte fra, bliver den i andre epoker, f. eks. den "ultramoderne", et accepteret vilkår. I selve billedet af labyrinten udtrykkes en spænding og strid mellem en horisontal og vertikal livsforståelse. Om den skriver Hans-Jørgen Nielsen bl. a.:

"Der er ingen vej ud af labyrinten. "Konfuse labyrint / sorte stjerne / min illusion går itu." udbryder spanieren Lorca i tyverne. Og når surrealistene i en periode opkalder deres organ efter Minotauros, det uhyrlige menneske med tyrehovede, der ifølge myten befandt sig i labyrintens inderste, så er det et ciffer for det ukendte, ikke for nogen inderste sandhed. Man kan også tænke på den knugende labyrintik i Kafkas prosa.

Den labyrint, der rumsterer i modernitetens forestillingsverden, er ikke en fremstilling af den kringlede vej til sandheden og den tilbage igen. Den mangler både centrum og udveje, omslutter alt som et fangenskab. Netop Ikaros opstigning og fald illustrerer umuligheden af at komme frem til noget udenfor. Derfor bliver hans tragiske skæbne genstand for digt efter digt i modernismen.

(...)

Ikaros opstigning og fald repræsenterer netop sammenbruddet for enhver vertikal orden og alle centralperspektiviske værdi- og orienteringshierarkier samt det umulige i at genoprette dem. Labyrinten repræsenterer heroverfor den fuldstændige neddykkethed i det horisontale, et vilkår der i den tidligere modernisme tolkes tragisk".

Med henvisningen til den labyrintiske tradition i vesterlandenes digtning tildeler Hans-Jørgen Nielsen således den postmoderne tænkning en historie, 'den' næppe bryder sig om at få, for med henvisningen underminerer han selve forestillingen om det eftermoderne. Det horisontalt labyrintiske indeholdes som holdningsmulighed i det Moderne selv. Skønt han giver det ud for blot at optegne

omridsene af en tradition - "Mit ærinde er at registrere bevægelsen i et bestemt åndeligt rum og dens litterære udslag, ikke at udstikke normer for noget som helst" - er der dog ingen tvivl om, at han placerer sig i det horisontales rum og dermed i et til det Postmoderne svarende opgør med dualismen i vesterlandenes tænkning.

I et lille efterskrift til "Mellem spejl og labyrint" har redaktøren af Ugens essay tilføjet som kommentar til essayet:

"I Hans-Jørgen Nielsens forfatterskab har "labyrintik" i det hele taget spillet en central rolle, ikke mindst i de to romaner "Den mand der kalder sig Alvard" (1970) og "Fodboldenglen" (1979). Labyrintmotivets centrale betydning i sidstnævnte er senest indgående behandlet af Poul Behrendt i "Bissen og Dullen".

Redaktøren henviser herudover til et par forhold, som kun forfatteren kan have kendskab til, og det har måske sin forklaring i, at redaktøren vistnok endnu på det tidspunkt var Hans-Jørgen Nielsen selv.

Med henvisningen til labyrintmotivets betydning i forfatterskabet og dets betydning i Poul Behrendts fortolkning har redaktøren ikke sagt for meget. Men betyder det også, at forfatterens og Behrendts opfattelse af det labyrintiske er sammenfaldende? Det mener jeg ikke, og det vil jeg som overledning til mine afsluttende overvejelser sige et par ord om.

En af hovedpointerne i Behrendts bog og analyse er hans opgør med den traditionelle generationstænkning mange fader- og modermord. Over for en sådan tænkning historiske "objektiveringsproces, hvorunder jeg'et i triumf skiller sig ud fra stadig flere af sine forudsætninger" stiller han en smertelig "subjektiveringsproces", hvori udviklingen bliver til igennem tilegnelse af menneskets natur og forståelse af dets forudsætninger. Symbolet herfor er moderhulen i labyrinten og gådedyret i dens inderste kammer.

Den centrale proces i det erkendelsens og selvtilblivelsens drama, som efter Behrendts opfattelse træder i stedet for venstrefløjtilværelsens "stadig mere magre realitet", finder i hans fortolkning sted inderst inde

i hulen ved drabet af sfinksen og den anden fødsel, der derved kan udstikkes som centret i hans homocentriske verdensbillede. Den afgørende scene i hans fortolkning af "Fodboldenglen" bliver derfor den traumatiske nøgle-scene, hvori Frands afslører sig for Franke og igen nu i fortællingen 'afslører sig' for sønnen som tyr og dyr og dermed baner vej til sin anden fødsel. Med det som forudsætning, just "da fortælleren står ansigt til ansigt med gådedyret i sit liv", indtræder befrielsen. Det sker på en løbetur, hvor alle diger brister i Frands' indre med en uhyre åbenhed og en genstandsløs kærligheds-evne som resultat.

Problemet er, at i "Fodboldenglen"s erkendelsesproces indtræder denne scene, som ganske rigtig er af central betydning, ikke som en konsekvens af 'drabet' på sfinksen, men **forud** for drabet og som en art gennemgang til, at Frands kan fortælle om det. "Nu er vi fremme", skriver han. I Behrendts fortolkning må det betyde, at han nu står foran kammeret til den afgørende bekendelse. I min - og Hans-Jørgen Nielsens? - fortolkning betyder det, at et sådant kammer slet ikke findes, og det har at gøre med, at der ikke i labyrinten findes et inderste rum. Vi er tilbage ved Ikaros-myten:

"Fodboldenglen" er bl. a. også en bog om forholdet mellem en horisontal og en vertikal stræben. Den vertikale kommer mest tydeligt til udtryk i de politomatiske miljøers og i den akademiske traditions historieopfattelser. Det er ambitionen i sådanne opfattelser at forstå historien og eksistensen ud fra ét fortolkningspunkt, det centralperspektiviske. Men Frands har det problem, at han ikke kan bestemme historierne "og deres betydning én gang for alle, hele tiden changerer de, og med dem mine erindringer, erfaringer, fornemmelser. Det er det, der giver mig problemer, det går aldrig helt op, historien vil ikke velsigne mig med et fast fundament". Det bliver ham mere og mere umuligt "at nå frem til én bestemt vinkel af den slags, der kan holde et universitetsspeciale sammen, for sletikke at tale om en personlig identitet". Han må sande, at når socialistiske intellektuelle forstår "verden som en stor undvigelsesmanøvre fra verdensåndens sande hensigter", så er det en fejl af de skæbnesvangre. Og det skæbnesvangre afslører sig bl. a. i de terror-handlinger, som udmundede på en flyveplads i Mogadis-

hu. Med nedkæmpelsen af kaprerne og de følgende mange mord endte for dem som for Ikaros "den vilde drøm om flyveturen ud i det fri, fuldstændig løsrevet fra kroppens daglige liv med sig selv og hinanden".

Det mærkelige er, at ikke blot terroristernes befrielsesdrøm skildres i billedet af Ikaros' himmelflugt og nedstyrtning. Det gør også de sanseformer og almagtsdrømme, som i bogens forestillingsverden bliver et billede på, at den store historie ikke er i stand til at rumme den lille. Overalt i bogen - og altså ikke blot i det centrale billede af fodboldenglen på Wembley stadion - bliver disse drømme udtrykt ved svævende skikkelser, hos hvem krop og sjæl smelter sammen i en magtfuld enhed hinsides den teoretiske erkendelses perspektiviske forsøg. Det er en af bogens næsten moralske pointer, at svæven afløses af fald. "Franke bliver, rigtig nok," som der står, "ikke hængende dér, højt over græsset: Uden vinger falder han til sidst, han er af denne verden, dette samfund" - den verden, der altså er der med sine fordringer, selvom ikke alt kan forstås ud fra dem.

Man kan sige, at der i romanen finder en proces sted, der frigør hovedpersonen fra som Ikaros at flygte op i det vertikale, og som gradvist bringer ham i forhold til det horisontale. Gennembruddet for den horisontale erkendelse, der bibringer ham alle de oplevelser, Ikaros må have haft under flugten uden at føre til hans fald i havet, finder sted under hans gennemløb af det flade landskab i nærheden af flyvepladsen og under flyene. Under løbet her i mørket ad de labyrintiske veje og i et forløb, der giver ham indtryk af "én, der har løbet hele vejen rundt om verden og står nøjagtig, hvor han er startet", oplever han gennembruddet, der altså er et gennembrud i en horisontal labyrint med en omkreds, men uden et midtpunkt. 'Midt' i det altoverstrømmende er den nye følelse "ingenting, jeg får ingenting at vide, samtidig er det ingenting, jeg får at vide, ingenting andet end den blotte væren til, den blottede væren til". Som oprindeligt under beskrivelsen af Haikudigtene betyder den nyvundne, men altså gamle erkendelse Intet. I sin horisontalitet og labyrintiske centrumsløshed er den blot:

"Jeg har ikke fået nogen ny indsigt, som forandrer mig eller verden eller samfundet omkring mig, snar-

rere ikkeindsigt, målt med hvad indsigt og viden plejer at betyde, og dette ingenting rækker alligevel ved min måde at have migselv og verden på, hvor det så kommer fra, og jeg tror ikke det kommer fra gud eller verdensordenen eller at nogen engel har strejft mig, selvom det sidste måske er brugbart som et smukt billede. Måske kommer det alligevel også ud af hele det arbejde, jeg har gjort ved at sidde og skrive her, og dets virkninger inde i mig, som en anden slags kortslutning end amokløbets. Jeg véd det ikke. Ikke nedenunder og ovenover, men midt i det hele kommer det til syne, at jeg er her midt i alt det, som også er her, at jeg er her, ikke før hvordan det er, eller hvordan jeg er, men altså midt i og igennem det hele, og før min dødelighed. Ikke som noget, jeg kan holde mig svævende over, men som noget jeg kan bevare som en årvågenhed, mens jeg bevæger mig videre fremad midt i det hele".

Med denne erkendelse som grundlag kan Frands - og med ham temmelig sikkert Hans-Jørgen Nielsen - afskrive overblikserkendelsen uden dog helt at gøre det: "Viden og overblik", skriver han i afslutningsnotatet, "fortsat en nødvendighed, ja, men ikke som afskærmning mod det nære og forvirrende, mod udsathed for stadig uvidenhed, let nok at opretholde den overbevisning, at overblikket kan beherske historien, så længe du ser det hele i en omvendt kikkert højt oppe fra, hernede lader historierne sig ikke straks genne ind i én og samme historie, og det morads er underlaget for alle ordnende overblik, hernede er det nødvendigt at dribble, ude i det, midt i det". Med det som baggrund dribler han så ud i livet, og som en anden Candide starter han med at grave sin have, der hos ham er en køkkenhave.

Fortolkningens dualisme: Sisufos

Jamen, er Hans-Jørgen Nielsen da med denne udvikling blot som så mange andre dannelseshelte vendt 'hjem', til den form for horisontalitet nemlig, han dyrkede i

sin ungdom. Det er han nok ikke, og det har at gøre med, at en erfaringsdannelse, der går bagom de holdninger, man i dannelsesprojektet gør op med, ikke udsletter holdningerne af erfaringen. Men det har også at gøre med noget andet, med fortolkningens natur.

Et af de punkter, hvor "Fodboldenglen" er utvetydig, er i opgøret med selve den centralperspektiviske anskuelsesmåde. Og det hvad enten den ytrer sig som en tro på, at de små historier lader sig udlede af den store, sådan som slette marxister ind imellem har hævdet. Eller den ytrer sig i det ligeså perspektiviske, at den store historie lader sig udlede af den lille, sådan som Behrendt i hovedsagen forestiller sig det. I det spørgsmål er "Fodboldenglen" helt sammenfaldende med den postmoderne kritik, sådan som det også udtrykkes i "Mellem spejl og labyrint". Imellem de to opfattelser af det centralperspektiviske består der, fremgår det af kritikken, en sammenhæng, for begge har frigørelsen som perspektiv for deres utopiske bestræbelser. Hvad de siger om verdensånden i den store historie og dannelsen i den lille, bliver derfor hver på deres måde til store fortællinger.

Når Hans-Jørgen Nielsen altså gør op med den centralperspektiviske anskuelsesform, skulle man have forventet, at han så også gjorde op med tanken om, at der bag den foreliggende fremtrædelsesverden gemmer sig en dybere med et 'væsen', for det er jo ret beset det, som den centralperspektiviske anskuelser har til hensigt at vise. I en vis forstand gør han det også, når han gennem sin hovedperson karakteriserer den horisontale oplevelsesform som "ingenting". Den højeste, mest åbne og intense livsfølelse er altså intet andet end den blotte væren: "Ikke nedenunder og ovenover, men midt i det hele kommer det til syne, at jeg er her midt i alt det, som også er her, at jeg er her".

Men samtidig bliver udviklingen i Frands' krise en magtfuld demonstration af, at der i hans liv har bestået uegentlige tilstande og fejlagtige opfattelser, som altså tilskrives de centralperspektiviske forestillinger, og at han ved sit erindringsarbejde i romanen får kæmpet sig frem til en tilstand af en 'højere' og væsentligere forståelse. Og består denne forståelse end i, at de centralperspektiviske ambitioner afskrives, så fremgår det af romanen, at hans liv vil vinde i værdi ved denne

afskrivning. Igennem bevidstheden om den horisontale eksistens i labyrinten udskilles netop denne bevidsthed som det vertikale punkt, som gør det muligt at anskue livet på en ny måde.

At også "Fodboldenglen" i den forstand udtrykker en dualistisk livsforståelse, leder frem til en erkendelse, som gælder dannelsesromaner, men langt mere end dem, nemlig fortolkninger overhovedet: at det dualistiske indeholdes i enhver fortolkning og fremstår, når en udfoldelse eller et historisk fænomen bringes i forhold til helheder, der rækker ud over dem, udfoldelsen umiddelbart (i fremtrædelsen) indgår i. Også en labyrint danner en helhed, når den gennem en fortolkning erkendes som sådan, og selve denne erkendelse udgør en form for centralperspektiv, også selvom den bliver til i opgøret med det centralperspektiviske.

Ingen udfoldelse unddrager sig logikken heri, ingen anden end den fortolkningsløse. I enhver fortolkning gør sig en bestræbelse gældende på igennem fortolkningen at nå bagom det umiddelbart foreliggende. Det er selve fortolkningens 'væsen' og hensigt i det fortolkede at udtrække en dybere mening end den blot fremtrædende, og denne meningsuddragelse sker ved, at fænomener, der hver for sig blot foreligger i deres fremtrædelsesvirkelighed, sættes i forhold til de større helheder, de indgår i eller lader sig sammenligne med. Herved udskiller sig en form for 'væsen', som udgør selve fortolkningens indhold.

Nu kan fortolkninger jo antage mange former, som ikke er til debat her. Det afgørende er nemlig ikke, at dualismen indeholdes i fortolkningsaktiviteten selv i spillet mellem, hvad der umiddelbart foreligger for erkendelsen, og hvad den bliver i stand til yderligere at forstå, og at spillet bliver til fortolkning i det omfang, fænomenerne bringes i sammenhænge med de helheder, de indgår i. Det afgørende er, at sådanne sammenhænge foreligger, hvad enten fortolkningen finder sted eller ikke, og at det dualistiske derfor ikke blot er givet i fortolkningen, men i den virkelighed, der fortolkes. Hvad enten et menneske 'vælger' i en fortolkning at konfrontere sig med det liv, han har levet, eller ikke, så eksisterer dette liv som et historisk gennemlevet faktum, med sine begivenheder, sine oplevelser, mønstre, op- og nedture, og en stor del af virkningerne heraf gør sig gæl-

dende i psyken, også selvom den afstår fra fortolkninger af livet, ja, måske ikke mindst netop da.

I enhver fortolkning indeholdes en vertikal bestræbelse, for det er selve fortolkningens opgave at etablere et udsigtspunkt, hvorfra det, der fortolkes, lader sig overskue, og selv ikke det forhold, at fortolkningen kan ende i forvirring eller samle sig til erkendelsen af, at det fortolkede foreligger som gange og rum af labyrintisk karakter, udsletter det faktum, at der har fundet en vertikalisering sted igennem selve erkendelsen. Hans-Jørgen Nielsens faktiske fortolkninger i "Fodboldenglen" viser den modsigelse, som ingen, der fortolker, kan unddrage sig, at selv opgør med dualismen finder sted i en dualistisk form, når opgøret antager form af fortolkning.

Men man kan også søge et svar på spørgsmålet om forholdet mellem det centralperspektiviske i dannelsesstraditionen og det perspektivfornægtende i den postmoderne kritik ved at stille spørgsmålet historisk og ikke kun hermeneutisk. Hvorfor, kunne man spørge, er den klassiske dannelsesromans identitetssøgende opbygning, der skaber, hvad Johs. V. Jensen har kaldt et "fuldbyrdet Livs faste Koralring", ikke længere 'tidssvarende'? Hvorfor har den for mange af nutidens kunstnere udtømt sin betydning som kunstform?

Et svar herpå kunne være, at menneskers liv i dag ikke i samme grad som før danner sluttede koralringe. I 1800-tallet fuldbyrdedes i de embedsborgerlige miljøer, som de mandlige kunstnere havde som baggrund, livsforløbet identitetsmæssigt omkring 30årsalderen, når karrierevejen og giftemålet betegnede overgangen til voksenalivet og afslutningen på ungdommens dannelsesvej; og indgik kunstnerne ikke altid selv i karrieren, så var måske netop det et af de problemer, de skrev på. Dannelsesromanens cirkulære opbygning havde derfor sin højst kontante forudsætning i, at i de miljøer, som dannede norm for dens forestillingsverden, artede livet sig cirkulært i den forstand, at sønner og døtre begyndte, hvor fædre og mødre sluttede, og ofte selv sluttede i nærheden af, hvor de var begyndt.

Slet så enkelt forholder det sig jo ikke i dag (hvad det selvfølgelig heller ikke gjorde den gang). Hvad man uddannelsespolitisk har betegnet som "livslang uddan-

nelse", svarer 'livspolitisk' til udviklingsforløb, der bestandig må nyorientere sig i forhold til de positioner, man forud har dannet sig, og hvor derfor selve evnen til at nyorientere sig bliver en væsentlig bestanddel af identitetsdannelsen. Et radikalt udtryk herfor er Søren Ulrik Thomsens hvileløse identitetsopfattelse, der afstøder en fortolkning i samme øjeblik, den er dannet.

Men en forklaring på dannelsesromanens opløsning som kunstnerisk form kunne også være, at det moderne liv, sagt med Hans-Jørgen Schanz' fortolkning af Adorno, er "uerfarbart". Sådan som jeg forstår Adorno, så opløses i hans opgør med identitetsfilosofien ikke den dualistiske forestilling om, at fremtrædelsen er forskellig fra væsen. Den tværtimod skærpes frem til den grænse, hvor dualismen på den ene side sprænges, men på den anden side gør det i sådan en form, at det ikke betegner bortfaldet af et 'væsen'. Mens - skematisk sagt - menesker forud for 1850 endnu havde mulighed for i deres liv at overskue og begribe - erfare - de væsenskræfter, der bestemte fremtrædelserne i deres liv, så er disse kræfter i dag så uigennemskuelige, at muligheden ikke længere består. At den ikke gør det, betyder ikke, at kræfterne ikke gør sig gældende; de gør det blot i så totaliseret og fordrejet en form, at fremtrædelserne derfor ikke længere lader sig forstå som fordrejninger af bagved liggende kræfter.

Samtidig med, at Adorno og den tradition, han fuldbyrder, i opfattelser som disse udtrykker sig i en retning, der minder om Baudrillard og store dele af den postmoderne kritik, er den konklusion, man kan drage af hans modernistiske æstetik, dybt forskellig fra den, man ser uddraget af den postmoderne. Mens nemlig ifølge den tradition, der udmunder i den postmoderne kritik, metafysikken er brudt sammen, og helhederne i de store fortællinger har mistet deres mening, så er metafysikkens problem i den anden tradition ikke, at helhederne er faldet bort; de er tværtimod blevet så overvældende store og gennemtrængende, at de ikke længere lader sig gennemskue som sådan. 'Væsenet' er der, men i den erfaringsløse eksistens erkendes det kun i delmængder og samler sig ikke til meningshelheder, der er på niveau med de helheder, som faktisk gør sig gældende i den moderne udvikling, også for mennesket i dets liv.

Mennesket er for en sådan opfattelse henvist til at

leve i brud og fragmenter. Da dets liv faktisk udfolder sig i tid og bevægelse, så antager fragmenterne ikke karakter af skår og kanter, endsige af en befrielse over at være sluppet ud af helhedens tvang; de antager form af labyrinten, som mennesket bevæger sig i uden at kende mønsteret i dens gange. Som Behrendt at ville søge et inderste kammer i labyrinten og forstå sin opgave i billedet af Theseus, der nedkæmper uhyret og dermed løser sig ud af livets og sin egen udviklings gåde, er i det lys en lige så stor 'fejl', som når Hans-Jørgen Nielsen forstår sit livs fejltagelser i billedet af den flygtende og overmodigt flyvende Ikaros, der uundgåeligt måtte styrte i havet. De metafysiske systemer er brudt sammen af, kunne man sige, den moderne udviklings totalitære overmagt. Men at dens 'Alt' har gjort den så uanskuelig, at den ser ud som 'Intet', udsletter ikke fortolkningskravet; det tværtimod skærper kravet om fortolkning, om en til de endeløse gange svarende erkendelsesformåen.

Denne fortolkningsopfattelse er ikke meget forskellig fra den, Hans-Jørgen Nielsen praktiserer i de søgende bevægelser i "Fodboldenglen". Men opfattelsen er forskellig fra det horisontale standpunkt, han selv når frem til. Ved nemlig overhovedet i en fortolkning at nå frem til et resultat, selv det mest labyrintiske, udskiller man sig fra horisontaliteten i labyrinten, ikke ved som en Ikaros at flygte fra den, men ved som en Sisufos uafsladeligt igennem fortolkningerne at søge opad bjerget. Over labyrinten befinder sig nemlig et bjerg, og det bjerg består af allerede givne fortolkninger, som enhver ny fortolkning har som sit grundlag. Enhver fortolkning er en lille bjergbestigning, også selvom den hver morgen må begynde forfra. Og også selvom det 'væsen', den søger at overskue, omspænder helheder så uoverskuelige, at de ikke lader sig udskille som stabile helheder, sådan som man troede at kunne gøre det i gamle dage.